

Fragments d'inscripció i d'una portada renaixentista de l'antiga església d'Ares del Maestrat conservats al seu ajuntament

FERRAN ARASA I GIL
Universitat de València

Pere Enric BARREDA I EDO
In memoriam

Resum:

En aquest article donem a conèixer una sèrie de fragments epigràfics i arquitectònics conservats a l'espadanya de l'ajuntament d'Ares del Maestrat que possiblement pertanyien a l'antiga església gòtica, que fou destruïda l'any 1707 per l'exèrcit de Felip V en el curs de la guerra de Successió. Els primers pertanyen a una inscripció llatina de caràcter monumental, la lletra de la qual presenta els trets característics de l'epigrafia renaixentista; tot i que es troba molt incompleta, és palès el seu sentit religiós. Entre els elements arquitectònics poden identificar-se algunes peces de nervadura gòtica, que deuen pertànyer a l'església que possiblement es va edificar en el segle XIV; i entre els de caràcter ornamental n'hi ha alguns de pilastra i motllurats que deuen correspondre a una porta renaixentista que podria haver-se obert en les obres documentades en un moment avançat del segle XVII, amb la qual podria associar-se l'esmentada inscripció.

Paraules clau:

Ares del Maestrat, antiga església, nervadura gòtica, inscripció llatina, porta renaixentista.

Abstract:

In this paper we present a series of epigraphic and architectural fragments preserved in the steeple of the town hall of Ares del Maestre that possibly belonged to the old Gothic church, that was destroyed in 1707 by the army of King Philip V during the War of Succession. The first belong to a monumental Latin inscription, which letters presents the characteristics of the Renaissance epigraphy; although it is very incomplete, its religious meaning is clear. Among the architectural elements can identify some pieces of Gothic ribs, which

must belong to the church that was possibly built in the fourteenth century; and among the ones of ornamental character there are some pilasters and molded which must correspond to a Renaissance door that could have opened in the documented works at advance the seventeenth century, with which it could be associate the above-mentioned inscription.

Key words:

Ares del Maestrat, old church, Gothic rib, latin inscription, Renaissance door.

L'existència de fragments d'inscripcions en l'edifici de l'ajuntament d'Ares del Maestrat em va ser notificada per F. Gusi, aleshores director del *Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques* de la Diputació de Castelló, que em va facilitar algunes fotografies realitzades per l'aleshores alcalde de la població F. J. Fuentes¹. Inicialment el meu interès per aquestes peces va obeir a la possibilitat que foren romanes, singularment els fragments epigràfics i els elements de pilastra². Una vegada analitzades vaig comprovar que eren modernes³, però igualment he cregut important donar-les a conèixer perquè possiblement pertanyien a un monument desaparegut com és l'antiga església d'Ares, de la qual a penes sabem res.

El lloc on es conserven aquestes peces és l'espadanya de l'ajuntament, d'un sol arc i actualment sense campana. La seua orientació és NNE-SSO, que per a la descripció simplifiquem referint-nos als pilars nord y sud; de la mateixa manera, en aquests anomenarem les cares segons l'orientació. L'espadanya s'alça sobre la vertical de la paret posterior de l'edifici, una antiga torre de la qual es reconeix l'angle NO que resulta visible des de la plaça Major (fig. 1). No n'he pogut examinar directament la cara oest per trobar-se sobre la vertical d'aquesta paret, a una considerable altura sobre el teulat de la casa veïna i formant l'esmentat angle; les observacions sobre els carreus conservats en aquesta cara, doncs, són merament visuals i s'han fet a partir de fotografies preses des d'aquesta plaça, en concret des del NNO.

-
- 1 El meu reconeixement pòstum a F. Gusi per haver-me donat la notícia. Per part de l'ajuntament, S. Onofre (ADL) em va facilitar la informació necessària i em va atendre en la meua visita el dia 11 de novembre del 2009. Des d'ací vull donar-los les gràcies per oferir-me la possibilitat d'estudiar aquestes interessants peces. D'altra banda, també vull expressar el meu agraïment als professors del departament d'Història de l'Art (UV) A. SERRA i Y. GIL per atendre les meues consultes, i a F. OLUCHA (SCC) per la lectura prèvia del treball.
  - 2 Vegeu unes primeres notícies apuntant aquesta possibilitat: *El Confidencial.com* (9-XI-2009); *El Mundo* (10-XI-2009); *El Periódico Mediterráneo* (11-XI-2009); *Terra Antiquae* (11-XI-2009).
  - 3 Sobre la seua datació moderna, una primera notícia en: VELAZA 2014: 33.

DESCRIPCIÓ

L'espadanya està construïda majoritàriament amb materials arquitectònics i alguns fragments epigràfics. Les peces es troben repartides entre els seus dos pilars, però les més modernes estan situades en el que mira cap al sud (fig. 2). Es tracta de dos carreus amb part d'una inscripció gravada sobre un element arquitectònic disposat horitzontalment, un element de pilastra estriada, un fragment de cornisa motlurada i tres elements de nervadura. La seua descripció és com segueix:

- 1) Bloc paral·lelepípede de pedra calcària clara disposat verticalment a l'angle SE del pilar; la part exterior està parcialment enlluïda i l'extrem superior de les lletres es troba recobert de morter i no és visible (fig. 3). Les seues dimensions són 31 x 17,5 x (17) cm. El carreu no presenta fractures modernes i aparentment es troba sencer. Les cares visibles estan allisades i en la que mira al sud conserva diverses lletres d'una inscripció que pot llegir-se de baix cap a dalt. El recobriment de morter de la franja superior impedeix saber si hi ha una primera línia que romandria oculta. A la part inferior hi ha una línia horitzontal incisa, disposada a 5,5 cm de la base, que té un solc d'uns 3 mm d'amplària. Les lletres tenen reforços i la seua altura és de 7,5 cm. Es reconeixen sis signes repartits en dos grups de tres i separats per un punt en forma de rombe. Els tres primers poden identificar-se amb seguretat, tot i que la primera lletra està incompleta i la segona té l'extrem superior recobert de morter. La primera conserva un traç vertical lleugerament inclinat cap a la dreta, i del seu extrem superior arranxa inclinat cap a l'esquerra un traç que dona pas a una petita fractura però que permet identificar-la amb una M. La segona és una A ampla i la tercera una R amb l'ull gran i una cua llarga i corbada. La lectura és, amb total, seguretat: MAR.

Més de la meitat superior dels tres signes que apareixen a continuació està recoberta de morter, raó per la qual només el primer pot identificar-se amb seguretat; es tracta d'una D ampla. A continuació, i molt pròxim, es veu un traç vertical, i a major distància se'n veu un altre. El fet que la lletra anterior siga una consonant, que la separació entre les dues siga mínima i que la tercera estiga prou separada apunta a la possibilitat que aquesta pugui identificar-se amb una E, encara que el braç inferior —l'únic que resulta un poc visible— sembla molt curt; no sembla una consonant, com una F o una P. A continuació no s'hi distingeix cap punt. Del tercer signe es veu clarament la meitat inferior d'un traç vertical, però pot identificar-se amb prou seguretat perquè el solc de la resta de la lletra s'entreveu per davall del morter: es tracta d'una R. D'aquesta manera, en la segona part del text pot llegir-se amb prou seguretat: DER.

- 2) Bloc paral·lelepípede que es troba en l'angle interior de la cara est del pilar, a menor altura que l'anterior (fig. 4). El material és la mateixa calcària clara i la disposició és inversa: el text pot llegir-se de dalt cap a baix. Es troba igualment

sencer i sense cap recobriment de morter, per la qual cosa la lliçó no presenta cap dificultat. Les seues dimensions són 22,5 x 28 x 17 cm. Les seues cares estan allisades. El camp epigràfic està delimitat per dues línies incises d'uns 3 mm d'amplària disposades horitzontalment, la part superior situada a 2,2 cm del costat superior i la inferior a 5 cm de l'inferior, amb una separació entre elles de 15 cm. El text consta de dues línies, amb lletres de dues grandàries diferents. En la superior, a 0,5 cm de la línia superior i amb lletres de 2,5 cm d'altura, es pot llegir AE —amb un nexa— en el centre mateix del camp. Les lletres compten amb reforços i la E presenta els braços llargs. Cap a la dreta, i prop de la vora, es veu un punt en forma de rombe. La interlineació és mínima, de només 3 mm.

En la segona línia es veuen també sis lletres de 7 cm d'altura separades en grups de tres per un punt romboïdal, de les quals només l'última es troba incompleta, que poden llegir-se sense dificultat. La primera és una S amb les sines un poc obertes i arrodonides; segueix una A amb l'extrem superior un poc danyat i el traç horitzontal lleugerament inclinat cap a la dreta; la tercera és una C amb el traç superior un poc més llarg que l'inferior. Després del punt hi ha una V, a continuació una I i de l'última lletra es reconeix l'ull i l'inici de la cua que permet identificar-la amb seguretat com una R. La lectura d'aquest segon element és, doncs: VIR.

- 3) Sobre aquest bloc se'n conserva un altre disposat verticalment, també de calcària clara i amb les cares visibles allisades, amb unes dimensions de 21 x 47 x 32 cm (fig. 5). En la seua cara est, tot just sobre l'anterior inscripció, presenta cinc estries de 5,5 cm d'amplària separades 3 cm. L'amplària del fust correspon a la del carreu i aquest pertany a l'extrem d'una pilastra filetejada; pel fet de no comptar amb contraestries, podria pertànyer a la part superior. A l'extrem superior de la cara nord té una moosa de 8,5 x 8,5 x 7 cm preparada per a subjectar la campana.
- 4) Sobre l'anterior hi ha un altre carreu corresponent a un element motllurat, possiblement de cornisa, que té unes dimensions d'11,5 x 37 x 25 cm (fig. 6). La cara lateral es troba desbastada i conserva empremtes del pic. La cara nord està allisada i en la meitat superior presenta una motllura de taló ben conservada amb un vol de 2,7 cm.
- 5-7) Tres carreus de calcària grisa, diferent de la pedra dels anteriors, dos situats en l'extrem superior dret (nord) de l'espadanya, en les cares frontal i posterior (visible des de la plaça), i l'altre en l'extrem superior esquerre (sud), en la cara posterior. Només ha estat possible mesurar el primer, que té unes dimensions de 26 x 21 x 55 cm. El seu perfil és el de les nervadures d'una església gòtica.

Quasi tota l'espadanya està bastida amb carreus procedents d'altres construccions, la majoria de calcària grisa, i almenys quatre de gres ocre-rogenic, una pedra que no és pròpia del terreny. En la cara oest del pilar sud es pot identificar, des de la plaça, un altre

carreu encoixinat. La resta de carreus pareixen llisos. També sobre el teulat es conserva un altre carreu i dos blocs petits amb empremtes de perforació, possiblement de trepant, un dels quals podria pertànyer a una escultura.

ELS FRAGMENTS EPIGRÀFICS

L'altura de les lletres, de 7-7,5 cm, és pròpia d'una inscripció monumental; el fet que siga desigual en cada bloc pot explicar-se perquè possiblement pertanyen a línies diferents. Aquesta també pot ser l'explicació de la desigual altura que hi ha des de la base dels carreus fins a la línia incisa que delimita el text per la part inferior, de 4,5-5 cm.

Les dimensions dels dos blocs on figuren les parts de la inscripció són molt pròximes, i si afegim la presència del solc que delimita el text, les proporcions de les lletres i la paleografia, i la mateixa distribució del text en quatre conjunts de tres lletres cadascun separats per un punt, es pot concloure amb seguretat que es tracta de dos fragments d'una mateixa inscripció que adoptaria una forma allargada. No sembla tractar-se de la llinda d'una porta, ja que la forma dels carreus no es correspon amb una funció estructural: els diferents elements que formaven la inscripció haurien de descansar sobre una superfície de sustentació, com podria ser un fris existent sobre la llinda.

La interpretació del text és problemàtica per conservar-se'n només una reduïda part, on a més a més figuren diversos mots abreviats. La longitud total conservada és de 59 cm, de manera que deuen faltar unes quantes paraules més fins a completar un text que podia arribar a tenir una llargària considerable. Aquest, doncs, es troba en un estat molt fragmentari. En primer lloc cal destacar que no és fàcil determinar l'ordre dels dos fragments conservats, que poden ser inconnexes; la diferent altura des de la base a què està situada la línia incisa que delimita el camp epigràfic pel costat inferior, de 5 cm en el primer i de 5,5 cm en el segon, així ho sembla indicar. El fet que el primer conserve al principi la lletra M incompleta sí permet afirmar que no anava a continuació de l'altre; de la mateixa forma, el segon fragment presenta una R incompleta al final i no pot anar immediatament davant de l'anterior. L'única seqüència possible, doncs, en el cas poc probable que els dos carreus estiguessen disposats de manera consecutiva, seria posant el segon fragment en primer lloc, de manera que el text principal quedaria de la següent forma: SAC · VIR [-] MAR · DER [-].

En conjunt hi apareixen cinc mots, possiblement tots abreviats.

1. En el primer carreu, la primera línia presenta l'abreviatura AE. La presència d'un punt, encara que allunyat, indica probablement que hi devia seguir alguna altra paraula que figuraria en el carreu que anava a continuació.
2. En la segona línia trobem en primer lloc les lletres SAC·, seguides d'un punt, que poden correspondre a les tres primeres lletres o a una part més extensa d'un mot abreviat, possiblement *sacrum/a*.

3. Segueixen les lletres VIR que han de correspondre al començament d'un altre mot que podia anar abreuiat o figurar complet. Entre els emprats en els textos de caràcter religiós, els més freqüents amb aquest començament són *virgo* i *virtus* i derivats.
4. En el segon carreu trobem les lletres MAR·, seguides d'un punt, per la qual cosa poden pertànyer a un mot abreuiat, però desconexem si es tracta del final d'una paraula més llarga que començaria en el carreu anterior o, contràriament, del principi d'un mot abreuiat. Aquesta limitació és suficient per a entendre que no hi ha arguments per a decidir-se per alguna possibilitat de restitució. La interpretació més senzilla, sobre el segon supòsit, és pensar que es tracta del nom abreuiat de la verge Maria.
5. A continuació, amb dubtes en la segona lletra, pot llegir-se DER, que tampoc sabem si es tracta d'un mot abreuiat o sencer. L'altra possibilitat és que pertanyi a un substantiu, adjectiu o forma verbal, no massa freqüents en llatí amb aquest començament i estranys en els textos epigràfics. El ventall de possibilitats és ampli i no sembla haver-hi arguments per inclinar-se'n per alguna.

La lletra és capital quadrada i imita la pròpia de les inscripcions romanes, el que es pot veure particularment en lletres com la A, C, D, S i V, així com en la utilització del nexa AE i de les interpuncions. Resulta un poc discordant el traç davanter de la R, que presenta una gran corba. Aquest tipus de lletra es correspon clarament amb l'escriptura renaixentista. La recuperació de l'ordre gràfic de l'antiga lletra capital romana es va donar a Itàlia en la segona meitat del segle XV, en l'ambient de la producció manuscrita de la ciutat de Pàdua⁴. En terres valencianes, els primers testimonis d'ús d'aquesta nova escriptura es donen en les filactèries de la pintura gòtica en les primeres dècades del segle XVI⁵. En l'epigrafia hispànica del Renaixement, els testimonis més antics d'ús de les capitals humanístiques són inscripcions de monuments funeraris realitzats per escultors italians com el florentí Domenico Fancelli: el de Diego Hurtado de Mendoza a la Catedral de Sevilla, el del Príncep Don Juan a l'església del Monestir de Sant Tomàs d'Àvila i el dels Reis Catòlics a la Capella Reial de Granada⁶. La implantació de les majúscules humanístiques en l'epigrafia hispànica es dona sota el regnat de Carles I (1515-1556) i es consolida en el de Felip II (1556-1598).

Aquest és el segon testimoni epigràfic d'Ares del Maestrat, ja que fins ara només coneixíem una inscripció gòtica que podria ser commemorativa de les obres del castell

4 GIMENO 2005: 70-80.

5 GIMENO 2007: 37-40.

6 RAMÍREZ 2012: 260-264, fig. 2-4.

d'Ares per part dels Templers, documentades entre 1301 i 1303⁷. A la parròquia de la veïna població de Vilafranca es conserva l'epitafi de Raimon de Pertusa, el segon mestre d'obres de l'església, que data de l'any 1572, i una inscripció d'aquest mateix any indicant-ne la finalització de les obres⁸. Finalment, a Culla es conserva una altra inscripció llatina de caràcter sepulcral, també amb lletra capital, que per la paleografia ha de datar-se en el mateix segle XVI⁹.

ELS ELEMENTS ARQUITECTÒNICS

Pel que fa als elements arquitectònics decorats, el fragment de pilastra estriada deu pertànyer a una portada d'estil clàssic. La relació d'aquest element de pilastra amb els fragments epigràfics no és segura, però a més del material similar, pel fet que es tracte d'una inscripció de caràcter monumental sembla raonable que puguen pertànyer al mateix monument. Al nostre país les pilastres estriades s'introdueixen en l'arquitectura renaixentista el segle XVI en les portades i pilars d'esglésies i ermites, i segueixen utilitzant-se en el Barroc fins al XVIII.

Els pilars els trobem a les esglésies de l'Assumpció de Vinaròs, edificada entre 1582 i 1594¹⁰; Alcalá de la Selva (Terol), de 1596; i Vistabella, més tardana, construïda entre 1604 i 1640¹¹. Quant a les portades, els paral·lels més pròxims de pilastres estriades les trobem a la veïna població de Vilafranca, a l'església de Santa Maria Magdalena i a l'antiga confraria de Santa Maria la Major. L'església va ser construïda entre els anys 1567 i 1572 per P. Maseres i R. de Pertusa¹². Es tracta d'un temple gòtic tardà que compta amb dues portades renaixentistes¹³. Aquestes estan flanquejades per sengles pilastres estriades amb contraestries, de 33 cm d'amplària, amb 8 estries de 2,8 cm d'amplària. Pel que fa a la confraria, l'edifici es conserva al carrer Major núm. 9 i estava acabat l'any 1596¹⁴. La senzilla portada està igualment flanquejada per dues estretes pilastres de 18,5 cm d'amplària, amb 4 estries de 3 cm sense contraestries.

7 BARREDA 2006: 87-88; 2011: 25-26, núm. 12.

8 MONFERRER 1986: 21, 31-32, 45.

9 CORELL i PITARCH 1994.

10 BENITO i BÉRCHEZ 1982: 157; GARCÍA LISÓN i ZARAGOZÁ, en BÉRCHEZ 1983: 896-900, núm. 220; GIL 2004: 289-291.

11 BÉRCHEZ i JARQUE 1994: 93.

12 BENITO i BÉRCHEZ 1982: 50-52; MONFERRER 1986: 20-21; BENITO i BÉRCHEZ 1987: 155-156; BÉRCHEZ i JARQUE 1994: 101; MONFORT 1999: 387-390; GIL 2004: 300-301.

13 MONFERRER 1986: 36-37; MONFORT 1999: 390; MONFERRER 2006.

14 MONFORT 1999: 296.

Un poc més allunyat trobem el santuari de Sant Joan de Penyagolosa, fundat en el segle XIV, que degué comptar amb una primera ermita d'estil gòtic. En la segona meitat del segle XVI el santuari fou objecte de profundes transformacions, moment al qual corresponen les dependències que s'articulen al voltant del pati interior. En aquest, en el mur corresponent a l'església, van aparèixer unes pintures murals amb la data de 1592. Finalment, l'església va ser edificada de nou i acabada en 1706, segons mostra la inscripció de la portada principal¹⁵. Doncs bé, en l'esmentat mur de l'església que dona al pati interior hi ha una portada lateral d'estil renaixentista, possiblement anterior a les pintures, que està flanquejada per sengles pilastres estriades amb contraestries. Aquestes són de considerable amplària, uns 44,5 cm, i estan separades per amples filets. Aquests trets, que no apareixen en les portades de Vilafranca, els observem també en el fragment d'Ares. Més lluny, també trobem una portada flanquejada per pilastres estriades a l'església de Tronchón (Terol).

Els tres carreus de calcària grisa núm. 5-7 presenten en secció un perfil que sembla propi de les nervadures d'una església gòtica. Deuen pertànyer a l'antiga església de la població que fou destruïda en l'incendi de 1707. Pel seu perfil poden datar-se en els segles XIV-XV¹⁶. Quant al fragment de cornisa, només podem dir que presenta un perfil clàssic. La seua escassa altura i vol pot correspondre a la imposta d'una porta.

Sobre l'antiga església d'Ares, cal dir que a penes en sabem res. Hi ha una primera referència en un protocol notarial de l'any 1534 en què Joan Bertran reconeix que paga una almoïna en pa cuit als pobres el divendres Sant a la porta de l'església¹⁷. No hi ha cap notícia, doncs, sobre la seua data de construcció ni altres qüestions relatives a l'edifici. Les dades que tenim fan referència a tres obres posteriors: l'ampliació de l'església en 1645, el retaule major i la porta de la sagristia en 1673 i de nou el retaule major en 1691. La primera i la tercera es financen per sengles almoïnes instituïdes per Berenguer d'en Festa cap al segle XIV i per Bernat de Lagart en 1624: d'aquesta darrera es dediquen 1500 lliures per a l'ampliació de l'església en 1645 i 1200 per al retaule de l'altar major en 1691¹⁸. Quant a les obres de 1673, aleshores Bartolomé i Gabriel Muñoz, escultors veïns de Morella, cobraven 481 lliures «per el cuydado de la fabrica del Retaule major de la Iglesia parrochial de la present vila», y tres lliures més «per lo treball (...) en (...) la porta de la Sacristia de la yglesia parroquial»¹⁹.

15 RODRÍGUEZ CULEBRAS, en BÉRCHEZ 1983: 905-910, núm. 222; VILAPLANA 1986: 179; GIL 2004: 423-426.

16 NAVARRO 2006.

17 BARREDA 2006: 406.

18 PUIG 1932: 435, 438.

19 PUIG 1943: 295.

De l'església s'ha recuperat la clau de volta, que fou localitzada per l'arquitecte A. Zaragozá al cementeri municipal i es va traslladar l'any 2014 a l'interior del temple, on s'utilitza com a base de l'altar²⁰.

Aquesta església va ser destruïda el 21 de desembre de l'any 1707 per les tropes borbòniques i només en queda el campanar, que es troba adossat a l'actual edifici al costat de la portada lateral. L'any 1713 es va decidir construir-ne una de nova. En la visita pastoral del bisbe J. Miguélez de l'11 d'agost de 1716, en referència a la nova església que s'havia de fer, explica: «que se haga el diseño y planta de la obra mas debajo de adonde estava la Iglesia arruinada en la plaza y con separacion de la muralla de suerte que mire el altar mayor al Oriente y la Puerta principal al Poniente»²¹. Aquesta precisió és important perquè permet concloure que la vella església es trobava a major altura, pegada a la muralla i la seua orientació era diferent, possiblement N-S i no E-O com l'actual. Les obres es van adjudicar per 4600 lliures al mestre d'obra Martín Dols, natural d'Aiguaviva (Terol), que va dirigir també les obres de l'església del Boixar. Havien de començar l'1 de maig de 1719 i acabar en 10 anys²². Per a la seua construcció es va aprofitar la pedra de l'església vella i el castell: «(...) la piedra (que) fuere necesaria para dicha obra, como es la del single de les coves, la del castillo, iglesia vieja, campanario y sus circuitos, (...)». En 1735 es posaven les portes i en 1736 s'afegia la capella de la Comunió. Fins a 1730 el primer rector de la nova església va ser Hilari Messeguer²³.

Quant a l'espadanya, tot i que no se'n pot determinar la data de construcció, ha de ser posterior a l'incendi que va assolir la població l'any 1707, quan se'n va destruir l'antiga església, ja que aprofita carreus que possiblement hi pertanyien.

CONSIDERACIONS FINALS

La importància de les peces que ací presentem rau en el fet que són prova de l'existència d'una porta d'estil renaixentista i d'una inscripció coetània que devien pertànyer a l'antiga església de l'Assumpció d'Ares. Altres elements, com les peces pertanyents a nervadures d'una volta, corresponen sens dubte a una església gòtica. Possiblement l'antiga església d'Ares del Maestrat era un edifici gòtic bastit en el segle XIV, de menors proporcions, situada a major altura i pròxima a la muralla i amb una orientació diferent que l'actual. La hipòtesi que podem plantejar a partir del reconeixement d'aquests ele-

20 <http://www.aresdelmaestrat.es/es> (12-VII-2014); *Levante-EMV* (13-VII-2014); *El Periódico Mediterraneo* (13-VII-2014).

21 GIL 2004: 316-318.

22 BARREDA 2006: 592-602.

23 PUIG 1932: 440.

ments és que en ella es va obrir, o refer, una porta d'estil renaixentista que comptava amb pilastres estriades, al mateix temps que s'inscrivía un text abreuiat de caràcter monumental amb el tipus de lletra pròpia de l'època. Aquesta porta podria haver-se obert al mateix edifici de l'església o a la seua sagristia. Les obres en què es degué construir podrien ser les que esmenta Mossèn Joan Puig a partir de la documentació que va poder consultar, que van consistir en l'ampliació de l'església en 1645 i en treballs a la porta de la sagristia en 1673. Després de l'incendi de la població i la destrucció de l'església per les tropes de Felip V l'any 1707, la major part de la pedra d'aquesta va ser emprada en la construcció de la nova església a partir de 1719, però alguns carreus d'aquella, entre els quals es troben els que ací presentem, van subsistir en ser aprofitats per a la construcció de l'espadanya de l'ajuntament.

BIBLIOGRAFIA

- BARREDA I EDO, P. E. (2006): *Crònica documentada d'Ares. I. Fonts escrites (1157-1550)*, Castelló.
- BARREDA I EDO, P. E. (2011): «Les inscripcions gòtiques cristianes de Catí i Ares del Maestrat», *Anuari de Filologia. Antiquaria et Mediaevalia*, 1, Barcelona, pp. 15-26.
- BENITO, F. i BÉRCHEZ, J. (1982): *Presència del Renaixement a València, Arquitectura i Pintura*, València.
- BENITO, F. i BÉRCHEZ, J. (1987): «Presència del Renaixement en l'arquitectura valenciana: 1500-1570», en *Història de l'Art Valencià*, 3, Aguilera Cerni, V. (dir.), pp. 121-157.
- BÉRCHEZ, J. Coord. (1983): *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*, II, Valencia.
- BÉRCHEZ, J. i JARQUE, F. (1994): *Arquitectura renacentista valenciana (1500-1570)*, Bancaja, Valencia.
- CORELL, J. i PITARCH, C. (1994): «Una inscripció llatina i el cementeri medieval de Culla (Castelló)», *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750é aniversari de la Carta de Població (1224-1994)*, I, Culla, pp. 217-224.
- GIL SAURA, Y. (2004): *Arquitectura Barroca en Castellón*, Castelló, Diputación Provincial.
- GIMENO BLAY, F. M. (2005): *Admiradas mayúsculas. La recuperación de los modelos gráficos romanos*, Salamanca.
- GIMENO BLAY, F. M. (2007): «De la *luxurians litera* a la *castigata et clara*. Del orden gráfico medieval al humanístico (siglos XV-XVI)», *Litterae Caelestes*, 2/1, Bari, pp. 9-51.
- MONFERRER I GUARDIOLA, J. (2006): «Les portes exteriors de l'església de Vilafranca. Els Ports de Morella», en *Miscelánea en homenatge a José Eixarch Frasnó*, V. M. Cardona Eixarch (coord.), Forcall, Ajuntament, pp. 275-323.

- MONFERRER, R. (1986): *El Temple parroquial de Vilafranca*, Castelló, Societat Castellonense de Cultura.
- MONFORT TENA, A. (1965): *Historia de la Real Villa de Vilafranca del Cid*, Castellón.
- MONFORT TENA, A. (1999): *Historia de la Real Villa de Vilafranca del Cid*, J. Monferrer i Guardiola (ed.), Valencia.
- NAVARRO FAJARDO, J. C. (2006): *Bóvedas de la arquitectura gótica valenciana: traza y montea*, València (PUV).
- PUIG PUIG, J. (1932): «Capbreu d'algunes persones distingides d'Ares del Maestre», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIII, Castellón, pp. 433-443.
- PUIG PUIG, J. (1943): «Notas y documentos de artistas: escultores en Catí», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVIII, Castellón, pp. 282-307.
- RAMÍREZ SÁNCHEZ, M. (2012): «La tradición de la epigrafía antigua en las inscripciones hispanas de los siglos XV y XVI», *Veleia*, 29, Vitoria-Gasteiz, pp. 255-277.
- VELAZA, J. (2014): «Notas de epigrafía y onomástica iberorromanas del Mestrat (CS)», *Anuari de Filologia. Antiquaria et Mediaevalia*, 4, Barcelona, pp. 39-44.
- VILAPLANA ZURITA, D. (1986): «Estípites y otras innovacions formales en el santuario de San Juan de Penyagolosa», *Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana*, 7, Castelló, pp. 179-182.

FIGURES

Fig. 1. Espadanya de l'ajuntament d'Ares del Maestrat.

Fig. 2. Vista de l'espadanya amb les peces repartides entre els seus dos pilars.

Fig. 3. Carreu amb la inscripció MAR·DER.

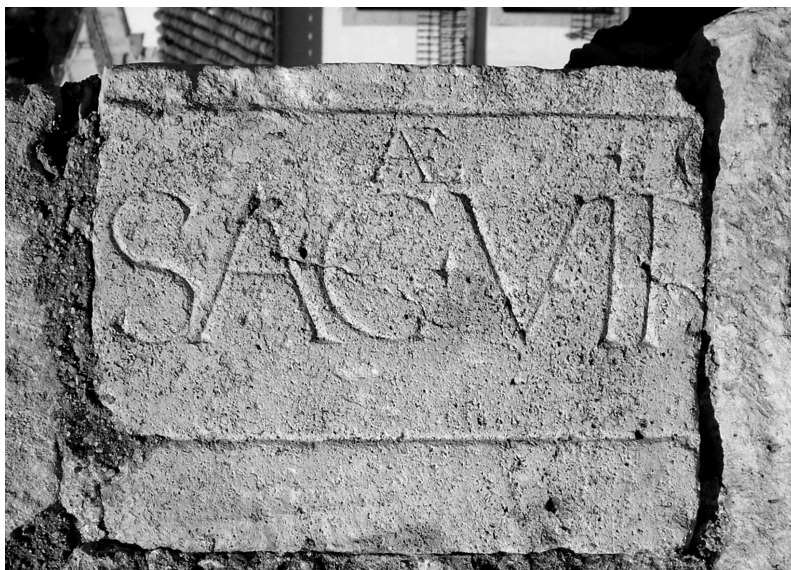

Fig. 4. Carreu amb la inscripcióAE SAC·VIR.

Fig. 5. Carreu pertanyent a una pilastra estriada.

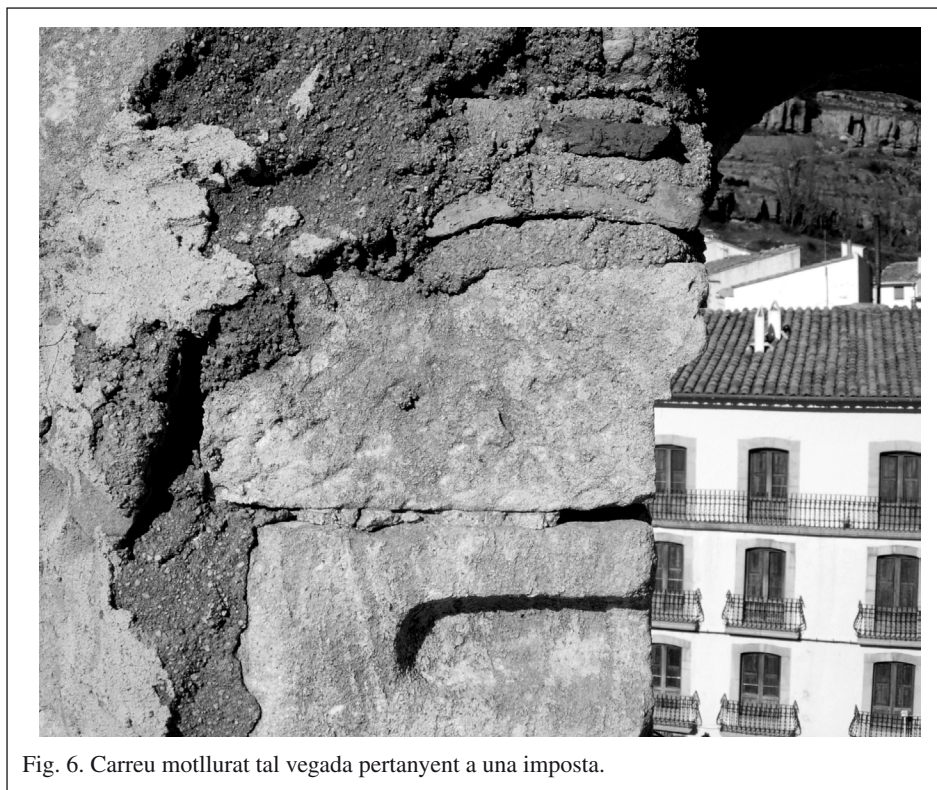

Fig. 6. Carreu motllurat tal vegada pertanyent a una imposta.

